

HET OUDSTE KULTUURLANDSCHAP VAN NEDERLAND DREIGT TE VERDWIJNEN

De zeekeistreken van Friesland, Groningen en Oostfriesland maken deel uit van een meer dan 2000 jaar oud kultuurlandschap. In dit landschap is de relatie tussen reliëf, voormalige waterlopen en oude woonplaatsen zeer goed herkenbaar. De verkaveling is onregelmatig blokvormig. Onder druk van de landbouw en stadsuitbreiding zijn grote delen van dit unieke verkavelingspatroon reeds geheel verdwenen. Dikwijls is een ruilverkaveling de oorzaak. Maar ook zonder landinrichting verdwijnt het oude landschap door wat de autonome ontwikkeling wordt genoemd. De hier getoonde feiten zijn schokkend. Op korte termijn zal dat de definitieve ontmanteling van een uniek landschapstype betekenen. De vorming van een cultuur-historisch reservaat lijkt de enige oplossing. In dit artikel wordt gefilosofeerd hoe zo'n reservaat gerealiseerd zou kunnen worden. Het plan is toegespitst op de provincie Groningen en kijkt met een schuin oog naar het Natuurbeleidsplan en de ruilverkaveling Sauwerd.

Klaas Wildeman, Ben Westerink

Fig 1 Het slotenpatroon in het gebied van de ruilverkaveling Sauwerd. Rond de voormalige Hunze komt nog onregelmatige blokverkaveling voor

De oude zeekeleipolders langs de kust van Friesland en Groningen behoren tot de oudste en best bewaard gebleven kultuurlandschappen van ons land. Dit landschap heeft zijn oorsprong in de kwelders die even voor het begin der jaartelling langs de zee kust waren opgeslibd. Tijdens de ontginning van dit kwelderland ontstond een onregelmatige blokverkaveling. Dit verkavelingstype is vrijwel beperkt tot bovengenoemde kleistreken. In deze verkaveling zijn de oude woonplaatsen ingebed. Ze bestaan uit woonheuvels en worden terpen of wierden genoemd. Ezinge, Dorkwerd en Oostum zijn even oud als Rome. Scherven van streepbandaardewerk zwerven in de dorps tuinen. Snoersgewijs liggen deze oude woonplaatsen verspreid over de oeverwallen van de voormalige zee kust. Blijkens archeologisch onderzoek zijn veel terpen al 2500 jaar vrijwel ononderbroken bewoond. Een unicum in ons land en daar buiten. Het geldt maar in mindere mate voor de wierden in Duitsland. Het oude kleilandschap van Groningen en Friesland is daarom ook in internationaal perspectief een uniek monument.

Onregelmatige blokverkaveling

In het onbedijkte kwelderlandschap stonden wadpriele en geulen in direct contact met rivieren die van het Drents plateau afstroomden. De krekken, priele en geulen werden door de kwelderboeren aangevuld met gegraven (rechte) sloten. Zo ontstond de onregelmatige blokverkaveling of Blockflur. Een patroon als een kunstwerk. Fig 1 toont het slotenpatroon in het gebied van de Ruilverkaveling Sauwerd. Al in de vroege middeleeuwen was het kleiland volledig verkaveld. De verkaveling heeft een duidelijke relatie met het natuurlijke reliëf van het landschap. Culturele elementen zoals dijktracés, veldovens, borgterreinen etc. zijn in de loop der eeuwen in de verkaveling opgenomen. Men vindt er zeer oude wegen en paden. Paden die er nu nauwelijks anders uitzien dan 1000 jaar geleden. Het Munnikepad dat loopt van Aduard via Adorp naar Ellerhuizen is hiervan een fraai voorbeeld. Het pad werd in de dertiende eeuw al door de monniken van Aduard belopen. Maar het pad is nog veel ouder. Uit archeologisch

onderzoek weten we dat de woonplaatsen die hun uitgang hadden op het pad uit de achttste eeuw dateren. Een deel van het pad volgt de oeverwal van een lang verdwenen Hunzebedding.

Aantasting en bedreigingen

De aantasting van het oude kleilandschap vindt in hoog tempo plaats. In fig 2 is aangegeven waar de onregelmatige blokverkaveling nog voorkomt. Grote delen van het wierdengebied hebben een ruilverkaveling ondergaan. Daar is vrijwel zonder uitzondering de oorspronkelijke verkaveling verdwenen of ernstig verminkt. Maar ook in de gebieden waar nog geen ruilverkaveling is uitgevoerd of waar dit proces nog in een beginstadium verkeert, is de achteruitgang van cultuurhistorische waarden dramatisch. Oude paden verdwijnen. Wierden worden nog altijd afgegraven. Een verhoging verdwijnt in een kronkelend slootje. In deze zachte klei kan met de huidige machines in een mistige middag worden weggeschoven wat in eeuwen werd opgebouwd. Akkertjes en oeverwallen worden nauwkeurig geëgaliseerd met door laserstralen gestuurde hydraulische schaven. Het zijn slechts enkele voorbeelden van een recent ingezet proces van aftakeling. Dat de voorbeelden symptomatisch zijn moge blijken uit de grafiek in fig 3 waarin de achteruitgang van cultuurhistorische waarden in het ruilverkavelingsgebied Sauwerd grafisch is weergegeven. Het is een aftakelingsproces waarvan de snelheid voortdurend toeneemt.

De aantasting van de blokverkaveling blijkt uit fig 4, 5 en 6. Voor een gebied in Friesland (omgeving Wommels) en in Groningen (Middag-Humsterland-Reitdiepgebied) is de ontwikkeling over de laatste 100 jaar afgebeeld. Vooral sedert de jaren 70 is het dempen van sloten sterk toegenomen. In Groningen wat eerder dan in Friesland.

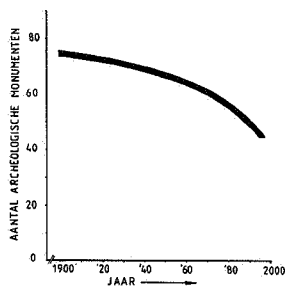

Fig 3 De grafiek brengt de achteruitgang van archeologische monumenten in het Reitdiepgebied in beeld. Planologische bescherming helpt onvoldoende. Het handhavingbeleid van de gemeenten schiet tekort of ontbreekt

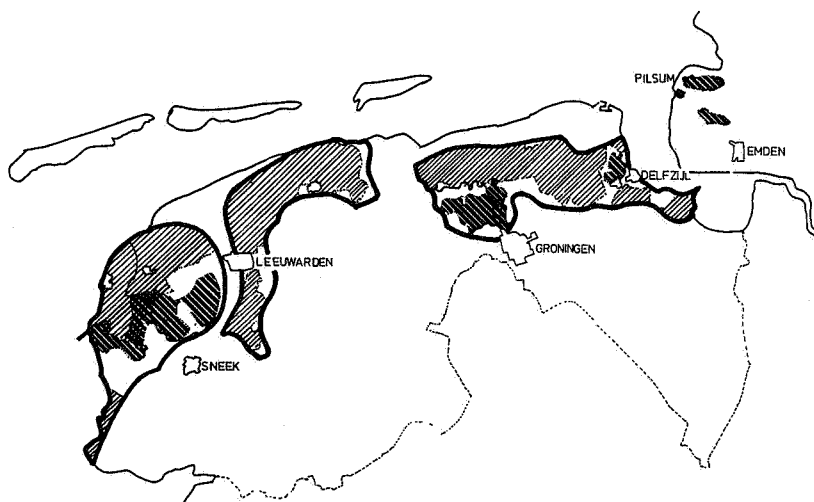

Fig 2 Het wierdengebied in Noord-Nederland (gebied binnen de dikke lijnen). Een meer dan 2500 jaar oud kultuurlandschap. Grote delen van het wierdenland hebben een ruilverkaveling ondergaan (dunne arcering). Het oorspronkelijke onregelmatige slotenpatroon heeft er ernstig onder geleden. Het komt nu alleen nog voor in de (nog) niet verkavelde gebieden (met dikke arcering aangegeven). Maar ook daar staat het slotenpatroon onder grote druk

De Munnikeweg, een oude kleiweg die uit de achttste eeuw dateert

Oude dijken worden op grote schaal opgeruimd. Ook al dateert de dijk uit de 15e of 16e eeuw. In het Reitdiepgebied is deze eeuw al 46 kilometer dijk verwijderd. Nog eens 5 kilometer dijk zal binnenkort (met toestemming) verdwijnen. Dan is bijna de helft van de oorspronkelijke dijken in dit gebied verdwenen. De resterende dijken verkeren vaak in deplorabele staat.

Oud kultuurland vogelvrij

Er zijn weinig mogelijkheden om dit oude kultuurlandschap afdoende te beschermen. Het

Relatienotabeleid is hoofdzakelijk gericht op de aanwezige natuurlijke waarden. Het begrip Geïntegreerde Landschappelijke Eenheid (GLE) heeft zijn betekenis verloren. De wet op de Ruimtelijke Ordening is vrijwel de enige mogelijkheid om historisch-geografische elementen en structuren een basisbescherming te verschaffen. Maar dit instrument heeft – zoals in de grafieken en tekeningen zichtbaar is – de sluipende achteruitgang van het kultuurlandschap niet tegen kunnen gaan. De bestemmingsplannen buitengebied zijn dikwijls ruim te interpreteren. Maar ook als de bestemmingsplannen wel duidelijke beperkingen opleggen, helpen ze niet afdoende.

Het handhavingsbeleid is niet adequaat. En (bijna) iedereen weet dat. De aantasting is sluipend, haast vanzelfsprekend. Het gebeurt in kleine stapjes die elk op zich minimaal lijken. Het waterschap schoont de hoofdwatergangen eens flink. De slootmodder ligt enkele maanden te rijpen en is dan beschikbaar voor het dempen van sloten en laagten. Wat zouden de boeren er overigens anders mee moeten doen? Toch hebben we de overtuiging dat voor het behoud van het oude kultuurlandschap een maatschappelijk draagvlak aanwezig is. Juist op het platteland. Anders dan bij antieke gebouwen valt het verdwijnen van historische lijnen in het land pas in een heel laat stadium op. Het speelt zich allemaal ver buiten de 'bewoonde wereld' af. Duidelijke protesten komen daardoor te laat op gang. De processen die aan kavelstructuren, wierden en dijken knagen zijn traag en moeilijk te beïnvloeden. Een ruilverkaveling duurt gemiddeld 26 jaar en kan daardoor moeilijk inspelen op autonome ontwikkelingen. Er dreigt niet alleen te laat op de rem getrapt te worden maar de remweg is ook lang. Als we een deel van ons oude terpengebied duurzaam willen behouden is remmen zelfs niet meer afdoende. De figuren spreken duidelijke taal. Het stuur moet omgegooid worden. Het behoud van de restanten van onze oudste kultuurlandschap staat op het spel. Natuurlijke waarden kan men elders ontwikkelen (met het Natuurbeleidsplan in de hand). Maar voor cultuurhistorische waarden geldt: weg is weg.

Kultuur-historisch reservaat?

We zouden willen pleiten om in het Groninger wierdengebied een landschapsreservaat te stichten. De beste kansen hiervoor zijn aanwezig in het Reitdiepgebied en de aangrenzende landstreek Middag. De stroomdalen van het Peizerdiepje, het Eelderdiepje en de oude Hunze zouden de kern van dit gebied dienen te vormen. Deze stroomdalen liggen ingebed in een historische verkaveling die op vele plaatsen nog gaaf is. De aanwezigheid van de oude rivierbeddingen maakt het landschap geomorfologisch tot een zeer interessant gebied. Het Reitdiepgebied

FOTO: AEROFOTO EELDE

Sneeuwlandschap bij Winsum (links) en op de voorgrond het Reitdiep, rechts de spoorlijn van Sauwerd naar Delfzijl

kent in het Noord-Europese kleiland zijn gelijke niet. Nergens is de relatie tussen een oude rivierloop en de ontstaansgeschiedenis van bewoning en verkaveling zo duidelijk als is het stroomdal van de oude Hunze. In het Reitdiepgebied en Middag bevinden zich vele tientallen dorpswierden en verhoogde woonplaatsen. De Reitdiepdijken, de Wolddijk en de (gereconstrueerde) oude Hunzedijk zijn goed voor tientallen kilome-

ters dijklijn. Een gebied om ons nageslacht te tonen hoe Groningen tegen de zee verdedigd werd. De nog maar onlangs verdwenen kerkepaden kunnen weer worden hersteld zodat het land wordt ontsloten voor de kwaliteitstoerist. Archeologie zou er – veel meer dan tot nu het geval is geweest – in dienst moeten staan van behoud en beheer. Een land met een belangrijk bodemarchief.

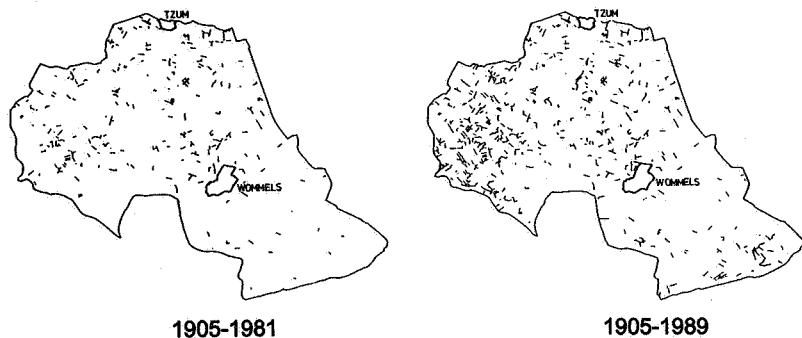

Fig 4 Deze twee kaartjes van het kleiweidegebied rond Wommels tonen de gedempte sloten tussen 1905-1981 en 1905-1989. De opvallende toename in het westen van het gebied houdt wellicht verband met de ruilverkaveling Wonseradeel-Noord die hier is uitgevoerd. Bovendien is daar een deel van de grond als akkerland in gebruik. Akkerbouw leidt meer dan veeteelt tot grootschalige ingrepen waaronder het dempen van sloten

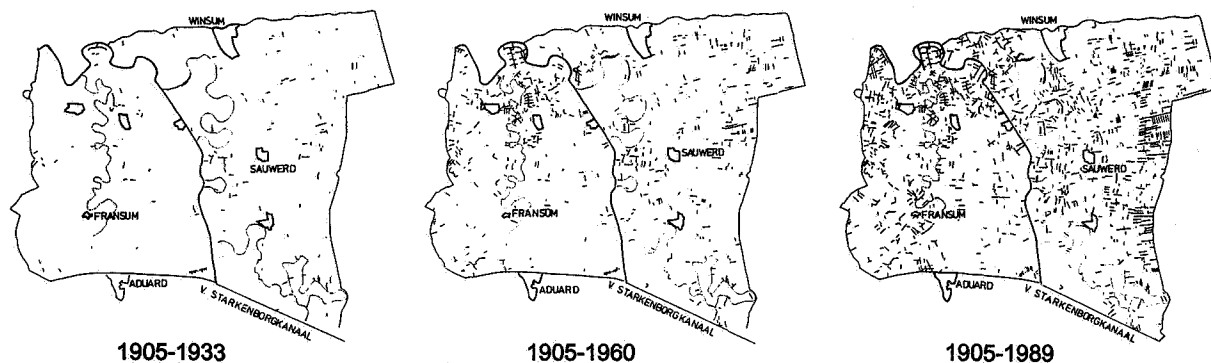

Fig 5 De drie kaartjes van het Reitdiepgebied en de landstreek Middag brengen de aantasting van het verkavelingspatroon in beeld. In het eerste kaartje zijn de sloten ingetekend die tussen 1905 en 1933 zijn verdwenen. In de volgende kaartjes is hetzelfde gedaan voor de perioden 1905-1960 en 1905-1989

De vierde Adorp gelegen aan een voormalige Hunzebocht (nu het Selwerderdiepje). Rechts van het diepje de restanten van dertiende-eeuwse veldovens

Maar ook een land dat nog grote natuurlijke waarden heeft. Het hier omschreven gebied is grotendeels opgenomen in het recent verschenen Natuurbeleidsplan. Het is kerngebied in de ekologische hoofdstructuur van Nederland. Dit plan biedt aldus de mogelijkheid om het reservaat mede te financieren. De dijken en oude kleiwegen kunnen met een gericht beheer tot bloemrijke slingers worden ontwikkeld. De oude stroomdalen hebben een bijzondere betekenis. In de toekomst kan men denken aan het opnieuw aansluiten van de (schone) Drentse rivieren op de waterlopen in het kleiland. Dan ontstaat er nieuwe ongekende mogelijkheden voor de regeneratie van verloren natuurwaarden.

Realisatie

Is het dagdromerij of behoort realisatie van een reservaat werkelijk tot de mogelijkheden? Hierbij moet bedacht worden dat de kern van het reservaat al gevormd is. Vierhonderd ha reservaat en driehonderd ha beheersgebied zijn in de Ruilverkaveling Sauwerd gepland. Een onafhankelijke waterbeheersing van de stroombedding van oude Hunze is in studie. Dit voorjaar heeft de stichting het Groninger Landschap bij de Ruilverkavelingskommissie Sauwerd een plan gedeponereerd dat pleit voor uitbreiding van de reservaatgebieden. Het plan is gebaseerd op doorwerking van het Natuurbeleidsplan in de Ruilverkaveling Sauwerd. Een belangrijk gegeven hierbij is dat het Reitdiepdal in samenhang met een deel van de landstreek Middag is opgenomen in de ekologische hoofdstructuur van Nederland.

Naast de bestaande plannen zouden we in het kader van de vorming van een landschapspark

Voorbeelden van sloten die deel uitmaken van een onregelmatige blokverkeveling

de volgende voorstellen willen doen. De stroomdalen van de oude Hunze tussen Groningen en Winsum en die van het Peizerdiep/Eelderdiep tussen Aduard en Allersmaborg worden onder de relatienota gebracht. Het stroomdal van de oude Hunze en een deel van het Peizerdiep (omgeving Franssum) behoren tot de ecologische hoofdstructuur en het ligt in de rede om deze gedeelten als reservaat te bestemmen. In het overige deel van het beoogde landschapsreservaat zouden als beheersgebied dienen te worden aangemerkt. Boeren zouden aldus aanspraak kunnen maken op een passende vergoeding voor beperkingen in de bedrijfsvoering. Deze beperkingen hebben in de eerste plaats tot doel om de geomorfologie, de verkeveling en de overige cultuur-historische waarden veilig te stellen. Veel van de hier bedoelde beperkingen zijn overigens al in bestemmingsplannen vastgelegd. Maar door het ontbreken van een handhavingsbeleid van de gemeente en door het geringe maatschappelijk draagvlak in de omgeving werken deze plannen onvoldoende beschermend. In feite behelst dit voorstel een privatisering van het handhavingsbeleid, terwijl het draagvlak wordt vergroot door het principe van vrijwilligheid en door de koppeling met een passende vergoeding.

Geen museumlandschap

We pleiten niet voor een museumlandschap maar voor een beheersgebied waarin duurzaam en ecologisch verantwoord geproduceerd kan worden. Daartoe zullen beperkingen gecoördineerd moeten worden toegepast (fig 7). We denken aan een overgang van beperkingen die maximaal is rond de stroomdraad van de oude beddingen (de ecologische hoofdstructuur),

maar die afneemt in de richting waar het oude kultuurlandschap overheerst (bijv. in de Meeden). In het laatstgenoemde gebied domineren de waarden van het kultuurlandschap en hebben de natuurlijke waarden een lagere prioriteit. Het maatschappelijk draagvlak van het reservaat kan verder worden vergroot door boeren van elders die voor zo'n bedrijfsvoering voelen,

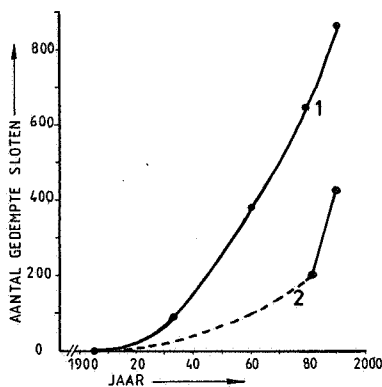

Fig 6 Hier is het aantal gedempte sloten uitgezet tegen de tijd. De snelheid waarmee het verkevelingspatroon verdwijnt neemt alsmaar toe. Grafiek (1) geeft de ontwikkeling voor het Reitdiepdal en grafiek (2) voor Wommels en omgeving. De oppervlakten van beide gebieden zijn ongeveer gelijk. Opvallend is de ongunstige autonome ontwikkeling in het Reitdiepgebied. De steile opwaartse knik na 1981 in 'Wommels' wordt wellicht veroorzaakt doordat in het westen van het beschouwde gebied de Ruijverkeveling Wonsradeel-Noord is uitgevoerd

middels een vestigingspremie in te vangen. Het vertrek van boeren die niet voor de boven-geschetste ontwikkeling voelen kan worden bevorderd met een uitplaatsingspremie. Voor laatstgenoemde boeren lijken de akkerbouwgebieden in de Dollardpolders goede per-

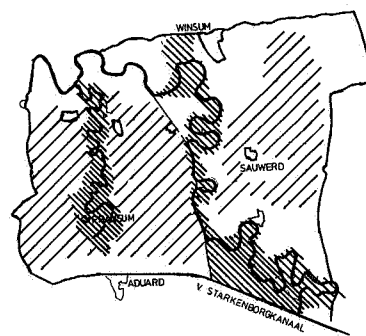

Fig 7 Globale situering van het hier bepleite landschapspark. Het dicht gearceerde deel geeft het beoogde reservaat aan. In het grof gearceerde deel worden speciale maatregelen bepleit om het kultuurlandschap te behouden (beheersgebied)

spektieven te bieden. Zo krijgt het reservaat een duurzaam draagvlak en kunnen op termijn de kosten worden beheerst. De mogelijkheid om voor dit reservaat — dat immers van Europees niveau is — EG en UNESCO subsidies te verwerven moeten worden onderzocht. Voorwaarde is dat de gemeentebesturen van Winsum en Zuidhorn de plannen actief moeten steunen. Daarnaast is een streekplanwijziging nodig. Al met al geen geringe opgave. Maar het is de moeite meer dan waard. Het land van Sauwerd en Middag heeft eeuwenlang de branding doorstaan. Het kan toch niet bestaan dat het ten onder gaat in de vloedgolf van eigentijdse grootschaligheid.

Literatuur

- Levend verleden, Achtergronddocument NBP, A. J. Haartsen e.a., Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989.
- De betekenis van Cultuurhistorische waarden in de Ruimtelijke Ordening, R. H. J. Klok, 1973.
- Cultuurhistorie en Milieu in 2015, Stichting RAAP, Verslag Symposium 1 maart 1990 Ede.
- Bodemkaart van Nederland, Stiboka, Wageningen.
- Het Groninger Landschap, M. Schroor en J. Meijering, Matrijs, Utrecht, 1988.
- Reservaatvorming binnen de landinrichting Sauwerd, Stichting Groninger Landschap e.a., Groningen, februari 1991.